

**"וְאֵל תְּבַיְאֵנוּ לַיְדֵי נֶסִיוֹן": גְּבוּלוֹתֶיהָ וְאֶסְטֵרֵטִגִּיּוֹת שִׁמּוּרָה שֶׁל הַזְּהוּת הַחֲרָדִית
בְּמִפְגֵּשׁ עִם הַחֲבֵרָה הַחִילוֹנִית בְּיִשְׂרָאֵל**

אורלי ניטיס

עבודת גמר מחקרית (תיזה) המוגשת כמילוי חלק מהדרישות לקבלת תואר

"מוסמך האוניברסיטה"

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי החברה

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה

מרץ, 2015

”ואל תביאנו לידי נסיון”: גבולותיה ואסטרטגיות שימורה של הזהות החרדית**במפגש עם החברה החילונית בישראל**

אורלי ניטיס

תקציר

החברה החרדית בישראל נטתה מבחינה אידיאולוגית להתבדלות והסתגרות ב"מובלעות" אוטונומיות (פרידמן, 1991; סיון, 1991). עם זאת, בעשורים האחרונים ניתן לראות השתלבות הולכת וגוברת של חרדים במרחב הציבורי החילוני, במיוחד בשוק העבודה ובלימודי מקצוע (שלג, 2000; זיכרמן, 2014). לטענתי, ניתן להבין את התופעה החדשה הזו בעזרת תיאוריית הזהות הקבוצתית (Stets & Burke, 2000), ואתמקד במיוחד במושג "זהות קבוצתית עיקרית" (Oakes, 1987) – המדגיש את מקומה המרכזי של זהות קבוצתית אחת במערך הזהויות הכולל של הפרט. בנוסף איעזר גם בהמשגתן של Roccas & Brewer (2002) אודות זהות קבוצתית מורכבת, הגורסת כי פרטים היוצאים מסביבה חברתית הומוגנית אל סביבה מגוונת יותר יוכלו לנווט בצורה חדשה וגמישה בין הזהויות הקבוצתיות שלהם. שתי התיאוריות הללו יסייעו לבחון את האופנים בהם משלבים החרדים את שתי התופעות הללו, מבנים ומשמרים את זהותם החרדית לאורן, ומקיימים יחסים עם החברה החילונית. במסגרת המחקר ביצעתי 16 ראיונות עומק איכותניים עם גברים ונשים חרדים, שהשתלבו זה מכבר בשוק העבודה ויכלו לספק פרשנות "מבפנים" לנושאים הללו. ממצאי המחקר העלו כי הזהות החרדית מבנה מחדש את עצמה ואת גבולותיה לאור התמורות שצוינו לעיל, הן ברמה האישית והן ברמה הקבוצתית: ברמה האישית, ניכר כי הזהות החרדית משמשת עדיין כזהות עיקרית בעבור הפרט החרדי, אך היציאה מהמרחב הפנימי מאפשרת מימוש עצמי רב יותר ועיצוב גמיש של הגבולות מול קבוצת החוץ. ברמה הקבוצתית ניכר כי הזהות החרדית מגדירה כיום קטגוריות זהות פנים-קבוצתיות חדשות, בהתאם למידת סטייתן מהפרוטוטיפ הקבוצתי; כך ניתן להבחין בין החרדי לבין מי שבבירור איננו כזה, אך במקביל גם לשמר את הפרוטוטיפ האידיאולוגי גם כאשר רבים סוטים ממנו מבחינה מעשית. ממצאי המחקר מאפשרים להרחיב את תיאוריית הזהות הקבוצתית המורכבת (Roccas & Brewer, 2002), וכך לתרום לתיאוריה הסוציולוגית אודות כינונה של זהות קבוצתית מורכבת וארגון היחסים בין קבוצות בחברה; כמו כן, המחקר מספק גם השלכות יישומיות למאמץ המתמשך לשילוב חרדים בחברה הישראלית – באופן שמציג את נקודת מבטם של החרדים עצמם.

1. מבוא

בתפילת שחרית, התפילה הראשונה שמתפלל יהודי דתי עם השכמתו בבוקר, מתגלמת תמצית תפיסת העולם היהודית-חרדית. המתפלל מפרט רצף של הבחנות טבעיות בינו לבין האחר, ומיד לאחר מכן מבקש מאלוהיו שיסייע לו לדבוק באורח חייו הנבדל – ולא להתמודד עם המכשולים הרבים שעשויים להקשות על משימה זו:

*שְׁתַּגִּילֵנוּ בְּתוֹרַתְךָ. וְדַבְּקֵנוּ בְּמִצְוֹתֶיךָ. וְאַל תִּבְיָאֵנוּ לֹא לַיְדֵי חֲטָא. וְלֹא לַיְדֵי עֲבָרָה וְעוֹן.
וְלֹא לַיְדֵי נִסְיוֹן. וְלֹא לַיְדֵי בְּזִיוֹן. וְאַל תִּשְׁלַט בְּנוּ יֵצֵר הָרָע. וְהִרְחִיקֵנוּ מֵאָדָם רָע וּמִחֲבֵר
רָע. וְדַבְּקֵנוּ בְּיֵצֵר הַטּוֹב וּבְמַעֲשָׂיִם טוֹבִים. (סידור סימן טוב נוסח אשכנז, שער קרבנות
ופסוקי דזמרא, ברכות השחר).*

תפילה זו מביעה כמיהה עמוקה להתבדלות ולהצבת גבולות מול האחר; היא דורשת, באופן אידיאלי, לחיות אך ורק בין אנשים "טובים" ולא להגיע כלל לידי חטא, ואף לא לאתגר שעלול לעורר אדם לחטא. אך מה קורה אם המתפלל שלהלן מסיים את תפילתו, קם ויוצא לשגרת יומו – וזו כוללת דווקא היתקלות מתמדת באותם ניסיונות, חטאים ויצר הרע שמהם ביקש אך לפני רגע להתחמק? מה קורה אם האדם החרדי הופך בעצמו, במסגרתו תעסוקתו או לימודיו, לחלק מהקולקטיב שבאופן מסורתי נחשב "חוטא" – או לפחות מוטעה באופן מהותי?

מבחינה היסטורית, במאתיים השנים האחרונות נטשו החרדים בהדרגה את ההגדרות הכוללניות שמדירות את החילונים מהקהילה היהודית כולה ("משומדים" או "רשעים"), ובמקומן החלו לקבל הגדרות גמישות יותר שלהם, לאור נורמת החילון ההולכת וגוברת (פרזינגר, 2006). כיום רוב החילונים נתפסים ע"י החרדים באופן סלחני יחסית כ"תינוקות שנשבו" – מי שלא זכו לטעום מטוב התורה, ואינם מודעים לערכים השגויים המנחים אותם (אלאור, 1991; סילבר, 2006). אך למרות הגמישות היחסית הזו, ואולי דווקא בגללה, הקפידו החרדים מאז ועד היום להבנות גבולות נוקשים מול החילונים, באמצעות פיתוח תפיסת עליונות חרדית – בהיותם שומרי הגחלת האחרונים של ההלכה הקדושה (פרזינגר, 2006; שטרן, 2012). כך מסביר שטרן (2012) כי "...החילוני [נתפס כ] נחות בהשוואה לדתי, וכי השקפתו חסרת ערך פנימי" (עמ' 35).

לאור זאת תפסו החרדים לאורך השנים את המעורבות בחברה החילונית כאיום מסוכן, בשל הפוטנציאל שלה להטות גם אותם עצמם מדרך הישר (סיון, 1991; סילבר, 2006; שגיא, 2006). כך למשל מסביר סיון (1991), כי "...חובה על האנשים בתוך הקבוצה להיבדל מן החוץ הטמא ולהילחם בו, כדי להציל נפשות ולהביא אותן לכך שיצייתו ל'הלכה'" (עמ' 53). בהתאם לכך, חוקרים הגדירו באופן מסורתי את החברה החרדית כתברה המתבדלת מהציבור הכללי, שמעדיפה להסתגר בתוך מובלעות מופרדות ככל האפשר (סיון, 1991; פרידמן, 1991). תחושת האיום הקיומי

מה"סחף" לקבוצת החוץ החילונית, והצורך העמוק להתבדל ממנה, יצרו בעבור החרדים מובלעות אוטונומיות ויעילות למדי – שמרבית צרכיהם יכולים להיענות בתוכן (Aran, Stadler & Ben-Ari, 2008). כך נוצרה הבחנה עמוקה וקוטבית בין החברה החרדית לחילונית מבחינה מעשית ואידיאולוגית כאחד, שכמה חוקרים הגדירו כשיח של שלילה הדדית – כאשר הדתיות והחילוניות נתפסות כקטגוריות המוציאות זו את זו (שגיא, 2006; גודמן ויונה, 2004).

אך למרות כל זאת, בשני העשורים האחרונים קשה להתעלם מהחידושים הפוקדים את החברה החרדית ללא הרף, ומציגים תמונה כמעט קוטבית לתרבות המובלעת: ראשית, ניתן לראות משנה לשנה השתלבות הולכת וגוברת של החרדים בשוק התעסוקה הישראלי, בלימודים אקדמיים ובמידה פחותה גם בצבא (חקק 2004; גל ומלאך, 2011; גל ושות' 2013). בד בבד, תופעות מודרניות חדשות חודרות גם אל תוך החברה החרדית פנימה, וניתן למצוא בתוכן סרטים חרדיים תוצרת עצמית, אינטרנט או טלפונים סלולריים "כשרים", מופעי בידור מופרדים, נופשונים "למהדרין" ועוד (שלג, 2000; זיכרמן, 2014). בתוך כל אלה נמצא תמיד ברקע הגידול המתמיד של האוכלוסיה החרדית בישראל, שמהווה ע"פ רוב שיטות המדידה כ-10% מאוכלוסיית ישראל כיום (פלדמן ושות', 2014; זיכרמן, 2014) – וכך הופכים החרדים, מרצונם או בעל כורחם, לגורם השפעה בלתי מבוטל על הכלכלה והחברה הישראלית.

כל התופעות הללו מעלות כמה שאלות חשובות, הן ביחס לאידיאולוגיית ההתבדלות החרדית והן ביחס לשיח שלילת הזהויות ההדדי (שגיא, 2006). מה מתרחש בעת המפגשים החדשים הללו בין החרדים לחילונים? מה מקומה של אידיאולוגיית ההתבדלות בתוכם? כיצד מתמודדים החרדים עם תחושת הסכנה הנתפסת מהמגע עם החילונים? מהן הפרקטיקות המאפשרות להם לשמור על ההבחנות בינם לבין אחרים בסביבה מעורבת? האם המפגשים החדשים, והפרקטיקות המתקיימות בהם, משנים את האופן שבו תופסים או מבנים החרדים את זהותם? ולבסוף, כיצד הדבר משפיע על היחסים בין שתי הקבוצות – החרדית והחילונית?

שגיא (2006) מסביר כי המסורת הדתית היהודית פתוחה מטבעה לדיאלוג וגמישות, אך הללו מתקשים לבוא לידי ביטוי בישראל של ימינו, בשל שיח שלילת הזהויות ההדדי בין המסורת לבין הליברליזם החילוני. בנסיבות אחרות, מראה שגיא, המסורת והליברליזם יכולים גם לדור בכפיפה אחת. יתר על כן, גודמן ויונה (2004) מצביעים על שינויים ממשיים שניתן למצוא בשנים האחרונות בהגדרת הדתיות והחילוניות כקטגוריות מנוגדות בישראל – כאשר במקומה צומחים, משני הצדדים, הסדרים פוליטיים ואידיאולוגיים המאפשרים גם חיים משותפים. כל אלו מרמזים על אפשרויות קיימות ומוכרות-תרבותית לפירוק הדיכוטומיה בין קבוצות קוטביות, ובפרט בין

המסורת הדתית לחילונית בישראל; אך למרות זאת, חסרים עדיין חומרים שיוכלו להסביר לעומק את התהליכים החדשים שנראים כיום בחברה החרדית – ובמיוחד שילוב התופעות המנוגדות לכאורה של **אידיאולוגיית ההתבדלות החרדית** מול **השתלבות המעשית של החרדים בחברה הישראלית**. שילוב התופעות הללו הוא יוצא דופן הן בשל שיח שלילת הזהויות הדתי-חילוני שרווח עדיין בישראל, הן בשל החשש החרדי מפני "סחף" לתרבות החילונית, והן בשל הקשיים הפרקטיים שבהשתלבות זו. במיוחד חסרים חומרים הבוחנים את האופן שבו תופסים החרדים עצמם את התופעות הללו, את הפרשנויות שהם נותנים להן, ואת האמצעים העומדים לרשותם לשמר את זהותם הייחודית תוך השתלבות בחברה הישראלית הכללית.

במחקר הנוכחי ברצוני לבחון את השאלות הללו לעומק. בתוך כך אתמקד מצד אחד באופנים בהם מבנים ומארגנים החרדים את זהותם הקבוצתית במפגש עם קבוצת החוץ החילונית, מסמנים את גבולות קבוצתם שלהם ומבחינים בינם לבין ה"אחר"; ומצד שני אבחן גם את השתלבות החרדים בסביבה חיצונית בהשוואה לנורמות הקבוצתיות שלהם עצמם, ואתמקד במקומו של הפרט ביחס לקולקטיב ולאידאולוגיה שסותרת לכאורה השתלבות כזו. בשל כך אתמקד במחקרי חרדים שהשתלבו זה מכבר במסגרות תעסוקה חילוניות: אנשים אלו מיישבים את שתי התופעות המנוגדות לכאורה באופן יומיומי בשגרת חייהם, בהיותם שייכים בו זמנית הן לקולקטיב החרדי והן לקולקטיב החילוני (ולו רק באופן מוגבל, בעצם השתייכותם למקום העבודה ולצוות העובדים). על כן נקודת מבטם חשובה ביותר כדי להבין את התופעה לעומק ולבחון כיצד היא מתבטאת באופן מעשי.

השאלות שידונו במחקר יסייעו להבין את התופעה המורכבת והייחודית הזו מכמה היבטים: ראשית, ניתן יהיה ללמוד לעומק על התפיסות והנורמות בציבור החרדי פנימה, ולהבין גם את האופנים שבהם ציבור זה משפיע על החברה הישראלית הכללית ומושפע ממנה. שנית, המחקר יוכל לספק השלכות יישומיות למאמץ המתמשך לשילוב חרדים בשוק התעסוקה הישראלי, בלימודים הגבוהים ובצבא – באופן שיאפשר לשלב את השקפותיהם של החרדים עצמם בתכנון וביישום מדיניות, ובכך לשפר את התאמתה לציבור החרדי. ולבסוף, המקרה יוצא הדופן של החרדים בישראל יוכל לתרום גם להרחבת התיאוריה הסוציולוגית אודות דרכי כינונה של זהות קבוצתית מורכבת, אופן ארגון היחסים בין קבוצות הפנים והחוץ, והדרכים שבהן הפרט מקיים משא ומתן על זהותו האישית בהקשרים חברתיים מורכבים. הדבר יסייע להבין את ההקשרים החברתיים שמאפשרים שינוי או הרחבה של הזהות הקבוצתית, כינון יחסים עם האחר וחיים משותפים בחברה רב-תרבותית ומרובדת.